



ШЫН

№ 117
(18237)

2012 чылдың
октябрь 11,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

Иитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Бөгүн РФ-тиң составына Тываның каттышканының 68 чыл ою

УКАЗ

Президиум Верховного Совета СССР
О принятии Тувинской Народной
Республики в состав Союза Советских
Социалистических республик

Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик, рассмотрев доклад Министра Народных Связей СССР, постановляет: принять Тувинскую Народную Республику в состав Союза Советских Социалистических Республик.

Генеральный секретарь: М.С. Хрущев. Тувинская Народная Республика и ее органы: Г.С. Матвеев, М.С. Матвеев, М.С. Матвеев.

ИЗ ДЕКЛАРАЦИИ

ИЗ ДЕКЛАРАЦИИ
О ПРИНЯТИИ ТУВИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
В СОСТАВ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК



1944 чыл. Октябрь 11.



1964 чыл. Октябрь 9.



1972 чыл. Декабрь 29.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ Ш.В. КАРА-ООЛДУҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эрчим чаңгыс чер-чурттуг-
Октябрь 11-ниң хүнү Тываның
унга салым-хуу шиитпирлээр
болган. 1944 чыл. Дайын үргүл-
еп турар. Кижил төрөлгөтөнүн
үзүндө эң хөй хан төгүүш-
түг дайын. Миллион-миллион
килер, он-он күрүнелер амы-
рал-чурттаар эргезин, хостал-
ын болгаш хамаарышпас чо-
н камгалап, фашизмге удур
кисешкен. Оларның аразында
аз Арат Республика база бар.
Дайын чылдарының ниити аар-
те чоруу, Тиилелгеже ниити
күл Тываны болгаш Россияны
чоокшулаткан. 68 чыл бурун-
р бистиң адаларывыс болгаш
атан-адаларывыс салым-хуу-
ун чугула шиитпирин: Совет

Эвилелиниң улустарының өг-
бүлезинге чурттаар деп шиитпирни
хүлээп алган. Бо дээрже бистиң
Ада-чуртувустун, оон туржук
делегейниң төөгүзүнге факт,
онзагай болушкун болган: тыва
чон бот-догуннаан күрүнелиг
тургаш бодунуң күзели-биле
Россияның улустары-биле кат-
тышкан. Ол шиитпирни хензиг када
душ болуп хүлээп алган эвес, оон
шынныын оон соонда эрткен
чуртталга бадыткап көргүскен.

Эргим чаңгыс чер-чурттуг-
ларым! Россия Федерациязының
составына Тываның каттыжыл
кирген хүнү-биле силерге сеткилим
ханызындан байыр чедирип тур-
мен. Ол дээрже бистиң респуб-
ликага эвес, хөй националдыг бүгү
Россияга төөгүлүг болгаш ниити-

лел-политиктиг улуг байырлал-дыр.
Бо болушкун дугайында
бистиң сактышкыннарывыс ханы
ужур-уткалыг. Ол аңгы-аңгы сал-
галдарның, сөөк-язының, поли-
тиктиг угланышкыннарлыг кижилерин
Тываның хөй националдыг
чаңгыс аай чону кылдыр каттыш-
тырып турар. Улуг болгаш найы-
ралдыг өг-бүлени, улуг күрүнениң
деткимчезин билип турар бис.
Кажан-даа деткимче чок арта-
зывыска бүзүрелди берип турар.
Россияның регионнарының эң
аныяанче чурттуң удуртулгазы он-
загайы-биле көрүп турар. Мурнуку
чылдар-даа ыңдыг турган, ам-даа
ыңдыг. Бо чылын республикага чер
шимчээшкениниң уржуктарын
чайладырынга, арга-арыг өрттерин
өжүреринге деңнээр чүве чок

федералдыг дузаны чедирген.
Юбилейлиг 2014 чыл чоок-
шулап келген. Тываның Россия-
биле демнежилгезинин болгаш
Кызыл хоорайның үндезилеп
тургустунганының 100 чылы ниити-
россия эрге-байдалдыг апарган,
юбилейге уткуштур эвээш эвес
акшаны федералдыг бюджеттен
тускайлаан. 2014 чылда ССРЭ-ниң
составына каттыжып киргенивис-
тиң 70 чыл оюн база демдеглээр
бис. Бо болушкуннар бот-
боттарының аразында туруш
харылзаалыг. Олар дээрже бистиң
республикавыстың сайзыралының
үзүктел чок болгаш чайгаар эртер
үе-чадалары-дыр.
Юбилейлиг хүннерже уткуштур
чоруп ора, амгы үеде бистиң чор-
гаарлыг турар чүүлдеривисти

бистиң адаларывыстың болгаш
кырган-адаларывыстың күш-
ажылы болгаш онзагай салым-
чаяны-биле тургускан дээрзин
ыдыкты-биле сактыр уjurлуг
бис. Олар биске найыралдыг болу-
рун, бот-боттарынга дузалажырын
чагааннар. Националдар аразының
найыралын болгаш шажын-
чүдүлгелерниң эптежилгезин дет-
кирин чагааннар. Дайын-чаалыг
шөлге-даа, тайбың күш-ажылга-
даа бодунуң Ада-чуртунга шынчы
бараан болурун чагааннар.

Ол салгалга төлөптиг болур
ужурлуг бис! Төрзэн респуб-
ликавыстың салым-хуузу дээш,
бистиң өгбелеривис дег, харысалга-
лыг болур уjurлуг бис.

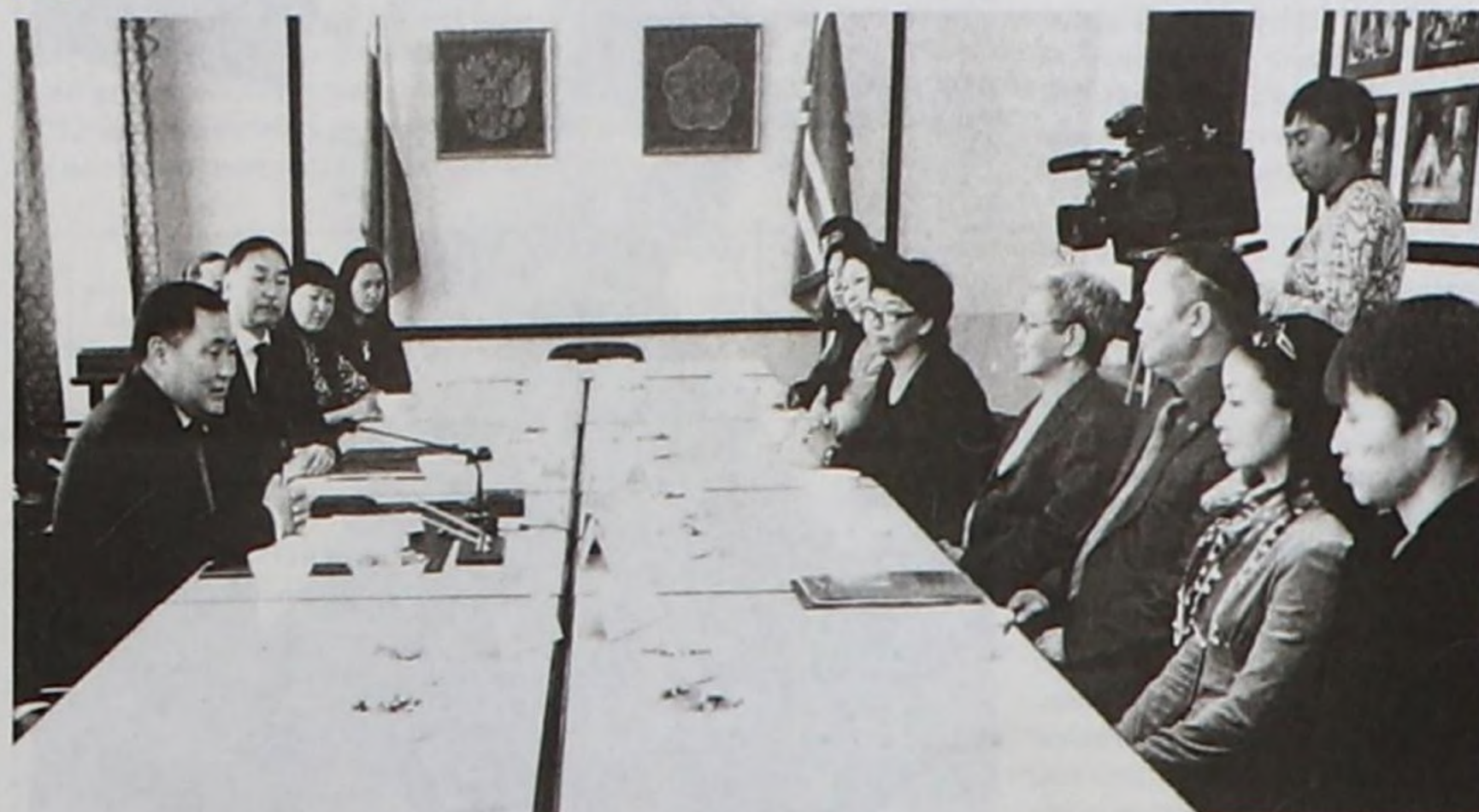
Чазак Даргазының ажил-албаны

"ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫВЫШААН..."

Октябрь 9-та Чазак Бажыңына Тыва Респуб-
ликаның Баштыңы-Чазаның Даргазы Шолбан
Кара-оол-биле чоокта чаа Соңгу Кавказка "Мээң
чүрээм дагларда" деп концерти-биле гастрольдап
чораан Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-
шии театрының артистеринин аразына солун
ужуражылга болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң культура
сайыды Вячеслав Донгак, хөгжүм-шии театрының
директору Станислав Ириль, РФ-тиң алдарлыг
артизи, кол режиссер Алексей Ооржак, тургузукчу
режиссер Марина Идам, ТР-ниң алдарлыг артизи
Луиза Мортал-оол база театрның аныяк артистери
киришкен.

Шолбан ВАЛЕРЬЕВИЧ аалчы-
биле мендиглеп, дараазында
дуу чуугаалаан:
— Эким, эргим аалчылар!
ун-дур, оол! Бир дугаарында,
ол хүнүнде үлө-херээрден
дыктырып турарым дээш
удатпайн көрүнөр. Ынчалза-
Соңгу Кавказка гастрольдар

үезинде дыка хөй солун болгаш
өөредиглиг чүүлдерни көрүп,
танышкан болгай силер. Ол дуга-
йында артистерниң боттарындан
дыннап, тодаргай түннелдер
үндүрүп, сүмележир дээш силерни
бээр чалаарын дилзэн кижил мен.
Дүүн Иштики Моолдун артисте-



риниң концертин сонуургап, көрүп
оргаш, бажымга элзэн дүвүрөнчиг
бодалдар, чүүлдер тыттып келген.

Шынап-ла, Тыва чуртувустун куль-
туразын, езу-чаңчылдарын, уран
чүүлүн республикадан дашкаар

черлерге таныштырып көргүзери
дээрже алдар болбайн канчаар, а
(Уланчызы 2-ги арында).

ЭДЕ ХЕВИРЛЕТТИНЕР УЖУРЛУГ

Октябрь 14-те Тывага эртер муниципалдыг районнарның төлээлекчилер органнарының депутаттарының соңгулдалары чогуур чижилгелиг байдалга эртер ужурлуг деп, ТР-ниң Баштыңы-Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол санап турар.

Тус черниң чурттакчы чонунун хүндүткелин болгаш бүзүрелин чаалап алган кижилер тирилелгени чедип алып дээрзинге ол бүзүрөп турар. Соңгулдаларның кол түңнели муниципалдыг эрге-чагырганың эде хевирлеттиннишкини болур ужурлуг. Республика Баштыңының хөй-ниити-биле, чурттакчы чон-биле хөй санныг ужуражылгаларының соонда, ол тодаргай сорулганы мурнунда салып алганы илдең — муниципалдыг эрге-чагырганы соксаал чок күженишкинниг ажилдаарынче албадаары. Делгем мергежилдин, үениң нарын айтырыгларын оперативтиг шийтирлеп шыдаары, чурттакчы чонунун мурнунга ажык болуру — чаа удуртукчуларның мурнунга кол негелделер ол. «Профессионал болгаш бедиктен артык бедик харыс салгалыг кадрлар бөгүн боттарының девискээрлериниң социал-экономикагайтырыгларын

шиитпирлеп шыдаар» — деп, Шолбан Кара-оол санап турар. — Регионалдыг эрге-чагырганың чеже-даа улуг эгелээшкинери, күженишкинери муниципалдыг деңгелдин башкарылганының орта, талтыг башкарылганы чокта кандыг-даа ажыл-иш дээш чок болур» — деп, ол онзалал демдеглээн.

Шолбан Кара-оолдун ол туружун Бай-Тайга болгаш Барыин-Хемчик кожууннарның Төлээлекчилер хуралдарының (парламентилериниң) депутаттары долузу-биле деткээн. Бо муниципалдыг тургузулгалар баш бурунгаар соңгулдалар август, сентябрь айларда эрткен. Ужуражылгалар үезинде Шолбан Валерьевич муниципалдыг удуртулганың ажил-чорудулганын хамаарыштыр ажык-биле шыңгыы шүгүмчүлелди кылган. Оон аңгыда ол республиканың чамдык кожууннарында эрге-чагырганы «өг-бүлө» бөлүктери-биле тудуп турар



байдал-биле, ол ышкаш кожуун баштыңнарының ажилчын олудунга доктаамал орбас чоруу, ол хамаанчок кожуунунун девискээринге турбас чоруу-биле демиселди күштелдирерин медеглээн. Ниити сорулга —

эргелеп-башкарылганың аңгы нелдериниң аразынга «көвүрү» ринче угланган системалыг хажылдап кылыры. Район болганың чагыргаларына кад быжыглал херек дээрзин ол айтырар.

Соңгулдалар соонда чаа соңгулдаттарга элээн каш районның тыңнарына арга-дуржулгалыгларны, күрүнө албанының школ болгаш эргелеп-башкарылганы арга-дуржулганын алган кижилер алырын сүмелээр эргезин ажылдап турарын Шолбан Валерьевич билдирген.

«Бистиң кол сорулгавыс — девискээр азы оске кандыг-бир биле ылгажып аңгылашпайн, бедиктежи, республиканың долу дээш кады ажилдаары. Удуртук-туста боттарының хүлээни чогуур үезинде болгаш чүкт долузу-биле күүседир ужурлуг» — ниң Баштыңы — Чазааның Дарнарының парламентарийлери-биле жылга үезинде онзалал демдег



Төрүттүнген хүнүңер-биле!

«Шын» солунунун улуг корректору **Елизавета Маадыевна БАРЫСКАНЫҢ** бөгүн, октябрының 11-де, юбилейлиг төрүттүнген хүнү.

«Шын» солунда ол 33 чыл ажилдап турар. Ажылдавышаан бот-өөредилге-биле дээди эртемни чедип алган. Ол дээрже, бир дугаарында, аныяктарга эки үлөгер-чижек, ийи дугаарында, улуг харыс салга-дыр. Аныяк коллегалары ону «Шынның» «шынчы албатызы» деп хүндүлээр.

Е.М.Барыска хөй чылдарның дургузунда коллективтиң профэвилелиниң даргазы болуп ажилдаан. Ол үениң дургузунда эш-өөрү дээш сагыш човангыр чоруу-биле, идепкейжи, чогадыкчы чоруу-биле, хөглүг-баштак аажы-чаңы-биле шуптувустун хүндүткелин чаалап алган. Хүндүлүг коллегавыска чырык черге чаяттыгган хүнүн таварыштыр изиг байыры чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чедиш-киннерни күзедивис.

Елизавета Маадыевна — кады чурттаан өөнүн ээзиниң идегелдиг эжи, ажы-төлүнүн эргим авазы, чаптанчыг уйнуктарының ынак кырган-авазы. Юбилейин таварыштыр оон өг-бүлезинге хөй-хөй өөрүшкүнү, бай-шыдалдыг чуртталганы, быжыг тура-соруку күзедивис.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш Е.М.Барыска ТР-ниң Президентизиниң, РФ-тиң Харылзаа болгаш коммуникациялар яамызының Хүндүлел бижикитери-биле шаңнаткан. Юбилейин таварыштыр «Шын» коллективи Е.М.Барысканы бо хүннерде бедик шаңналче кызымаккай ажыл-ижиңер дээш силерге мөгейбишаан сеткилдин ханызындан изиг байыры чедирип тур бис Маадыевна!

«Шын» солунунун

«ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫВЫШААН...»

(Төнчүзү.
Эгези 1-ги арында).

өске талазында, бистер боттары-выс өске регионарның, чурттар-ның арга-дуржулганын сайгарып, олардан чамдык чүүлдерге база өөренип болзувусса, артык эвес деп бодаар мен. Чонун уран-чечен сөстери бар болгай: «Үрелген тергени катап тургузуп кылыры амыр эвес, ынчалза-даа ону дүрген халыдары база чугула».

Артист кижиниң мергежили онзагай, амыдырал-чуртталганың янзы-бүрү талаларын, анаа кижик эскербейн барза-даа, артист кижик оларны иле тыртып алгаш, өскелерге дамчыдып болур деп бодаар мен. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр силерниң үзел-бодалыңарны дыңнап, ажык чугааже чаладым.

Станислав ИРИЛЬ:

— Экии, шупту! Бир-ле дугаарында Шолбан Валерьевичге бистиң ажил-чорудулгавысты сонуурган, кичээнгей салып турары дээш четтиргенивисти илередип тур бис.

Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының ажилдакчылары «Мээң чүрээм дагларда» деп улуг концерт программаны Чечен Республиканың найысылалы Грозный хоорайга Х.Нурадилов аттыг национал ши театрынга көргүскен. Артистер тыва улустун ырыларын, хөөмейин база «Эгил, эжим, эгил!» деп шиини чечен көрүкчүлөргө бараалгаткан. Чечен чонга бистиң концерттивис аажок сонуурганчыг болганы чугаажок. Чүге дээрже көрүлде соонда залга олурган кижилер туруп келгеш, адыш часкап, а ак салдыг, улуг назылыг аксакал ирейлер биске канчаар-даа аажок четтиргенин илередип турдулар. Оларның ара-

зында Сиин-оол Лакпаевичиниң таныш эш-өөрү безин бар чорду. Бистиң аныяк артизистивис Айдыс Даржай чечен дылга Чечня дугайында ырыны ырлаарга, көрүкчүлөр деңге ырлажып турдулар. Ынчангаш уран чүүл талазы-биле салдыгган сорулга чедип алдыгган деп санаар бис. Сактыышкыннар эндерик, өөөредилгиг, сонуурганчыг чүүлдер оон-даа хөй. Гастрольдап чоруур бетинде Чечен Республи-

каже бир ажилдакчывысты эртежи чорудупкан бис. Ол аңаа баргаш, тус черниң езу-чаңчылдарын, дүрүмнерин өөренип көрүп алгаш, биске тайылбырлап берген. Ынчанмайн канчаар, чечен чонун боттарының езу-чаңчылдарына, чүдүлгезинге кайы хире бердингенин кижик бүрүзү билер. Чеже-даа хүндүткелдиг аалчы болзунза, оларны сагыыры чугула деп бодаар мен.



Бис чүгле Чечен Республикага эвес, Карачаево-Черкессияга база бардывыс. Каяа-даа бисти аажок чылыг хүлээп: «Ындыг ырак черден харын-даа канчап чедип келген улус боор силер» — деп чугаалап, кызыгаар чок өөрүп четтиргенин катап-катап илередир чорду.

Шолбан КАРА-ООЛ:

— Эр хейлер! Дайын-чаа соонда катап тургустунуп, «дидир-дидир» чугааларга алыспайн бурунгаар сайзырап, хөгжүп чоруур Кавказ регионарны канчап деткивес боор. Ынчалза-даа оларның быжыг туружунун, чурттакчы чонунун иштики делегейиниң сыйыл-базының кол өзү — бурун өгбелериниң езу-чаңчылдарын сагып чорууру, шажын-чүдүлгезинге шынчызы, бүзүрелиниң улуунда, улутну улуг деп, бичини бичи деп билеринде деп чугаалап болур.

Аңаа чергелештир тыва чонун чаагай езу-чаңчылдарын, ыдыктыг сагылганын хөгжүдеринге, иштики делегейин байлакшыдарына артистерниң ажил-агыы улуг рольду ойнап турар. Бистиң амыдырал-чуртталгавыстың янзы-бүрү талаларын артист бодунун күүседип турар маадырын таварыштыр сцена кырынга көргүзүп, кижилерге угадыр аргалыг. Бурун өгбелеривистиң езу-чаңчылдарын бирээден бирээ чокка сагып, катап каш чүс чыл бурунгаар сонгаарлаар дивейн тур мен. Амгы үеде чурттап турар болганывыста езу-чаңчылдарывысты сагывышаан, оларны күүсетпишаан, канчаар бурунгаар сайзыраарының дугайында чугаалаксадым.

Дүүнүгү концертти чугаалай берген болганымда, дараазында чүдүлү чугаалаары чугула. Эрткен чоокку үелерде аныяктар эстрадазы кандыг турган ийик, сөстери-ниң, стилистиказының деңгели

куду, мунгараан-деңгелдер колдап турган. аныяктарывыстың бедидер, сеткил-хөөндар сорулгалыг бо чугааралга ап, оларны ыяап-ла удуртур дээр. Дүүнүгү концертте көр оларның аялганын бонаарга сүлдеси бедик чүүл билдингир. Бо шийтирлээри акша-хөв эвес, а бистиң ботт иштики делегейивистивустун айтырыгы-дыр.

Амгы үениң сайзыр черде турбайн, хүн болушкуннар болуп тура даа, ажыктыг-даа чү Оларның аразынды четкилерни демдеглев Бир билдингир социал чажыдып каан мен. Ынды аныяк кижилер айт салып турар. Оларның — шупту чүве буурап турар, чурттаар ора ажил-агыдан беричижектиг. Онзагай чүүл тарның хөй кезин эрте Ниитилелдин амгы тур бистиң салгалдың эр деңгээрге, шуут аңгы канчаар. Ынчалза-даа аныяк кижиниң сеткил-ле кижик чедип келгеш керип каар, белен ажыктып бээр ышкаш сагынд барымдаалап, социал лерни тургузуп, шын кыннарны тодардыт. Маңаа хамаарыштыр Кавказка эрткен гастр биле холбаштырып т айтырыгны канчаар болурун билип алыкса

(Уланчызы 4-кү ар)

БАШКЫ ХАР ДҮШКҮЖЕГЕ АЖЫЛ-ИШ ЧЫМЫШТЫГ

Бо чылын күс чаъс-чайыктыг болза-даа, чугула кампания — күскү хову ажилдары чер-черлерде чымыштыг. Күскү ховуларда малга кышкы чем — сизген белеткели доозулган, тараа культуразының ажаалдазы адалталган болгаш ажил-ишти түңнээр үе чоокшулаан. Ындыг-даа болза сөөлгү чылыг хуннерни ажыглап, үнген тарааның дүжүдүн индирг чокка ажаап алыры-биле ажил-иш көдээ ажил-агыйларында уламчылавышаан.

Сизген белеткели. Республика-а ажил-агыйлары 183,2 муң га өрдөн мал чеминге ажыглаар 22,1 муң тонна сизген-ширбиинди белеткээр. Ооң иштинде көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 29,0 муң тонна, тараачын-арат ажил-агыйлары 19,4 муң тонна, адалтал чон 139,3 муң тонна, адалтал ажил-агыйлары 2,8 муң тонна сизгени кезип алган. Малга, адалтал малдың чаш төлүңге, хоо-у мал чемин белеткеп алыры адалтал чонунуң соңуургалында адалтал чугаажок. Бо чылын көдээ ажил-агыйлар планнаттыңан адалтал чугаажок 39,4 хуузуң белеткен. "Туран" КХН 510 тонна адалтал, "Каа-Хем" МУБ 600 тонна адалтал, 380 тонна сенажты, адалтал "АУК КХН 400 тонна адалтал белеткээр. Республикада адалталга онааштыр алырга 3,8 сизген мал чемин курлавырлат-кан.

Картофель болгаш ногаа адалтал. Ногаа аймааның ичинде чемиш тыртып өзүлдө адалтал каңдаашкынның адалтал оон дүжүдүңге база сал-ды чедирген. Ындыг болзажок адалталга шөлгө олурткан картошка адалталдан 38076 тонна, бир адалтал ортумаа-биле 106 центнер адалтал ажааттыңан, 717 га шөлгө адалтал ногаа культура-ларын-дан 18,5 тонна дүжүттү ногаа ажил-адалтал хонуктарда ажаап дооскаш, адалтал аш-чем курлавырынче адалтал.

Тараа культуразының дүжүдү. Республиканың көдээ ажил-агыйлары 15,8 муң га черде тараа культуразының үрезинин чаш-ты. Октябрь 8-тиң көргүзүү-биле 12 га черде тарааның дүжүдү адалтал алдыңган. Кызыл-тасты — 18 тонна, арбайны — 951,3 тонна, суланы — 3086 тонна,

оон өске культура-ларны — 9,9 тонна, бо хуннерде ажаап, план-наттыңан онаалданың 52,2 хуузуң күүседип алган.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери 5030,7 тонна тараа культу-разының дүжүдүн бо хуннерде ажаап алган болза, өске ажил-агыйлар: тараачын, хууда дузалал ажил-агыйлары 2854 тонна та-рааның дүжүдүн алган. Бүгү ажил-агыйлар бир га черден ортумаа-биле 9,2 центнер дүжүттү ажаап алган бооп турар.

Планнаттыңан онаалдазың Чаа-Хөл кожуун 100 хуу күүседип, 485 га тараа шөлүндөн ниитизи-биле 311,6 тонна дүжүттү ажаап доос-кан. Эки темп-биле Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга кожууннар чоруп турар. Бо кожууннар тус-тузунда үнген тараазының 93, 90, 75 хуузуң ажаап, чугула кампа-нияны бо чоокку хуннерде доозар сорулганы мурнунда салган.

А Чеди-Хөл, Таңды, Сүт-Хөл, Кызыл кожууннарда ажил шүшпөң чоруп турарын айтыр апаар. Чеди-хөлчүлөр — чүгле 22 хуу, таңды-хөлчүлөр — 39, сүт-хөлчүлөр — 34, кызылчүлөр 39,5 хуу болуп турар. Оон кол чылдагааны — көдээ ажил-агый техника-зының чедишпезинде. Республиканың ажил-агыйларында бар 90 комбайнның чүгле 56-зы күскү дүжүт ажаалдазында ажилдаар аргалыг болган. Бир комбайн 15,8 муң га черде тараа культуразың ажаап болуп күчү-шылдага санаттыңан болза, ажил-агыйларда комбайн-нар нормадан 2 катап ажыр, 167,3 хуу хөй ажилды кылып турар. Ол дүжүкүрлүг байдалды чавырылды-рары-биле Красноярск крайдан бир чаа база ажылгалга турган ийи комбайнны чоокта чаа садып эк-келгеш, ажил-агыйларга хүлээт-кен.



Чаагай тарааның дүжүдүн комбайнер Артур Хертек биле директор Виктор Сыргыт-оол соңуурган тур.

Ындыг аас-кежиктиг ажил-агыйларның бирээзи — Таңды ко-жуунуң Балгазында "Тывахол-динг" агроулетпүр компаниязы кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилелдин Люцерна деп черде тараа шөлүңге чедер аргалыг болдувус.

"Тывахолдинг" АУК КХН-ниң директору Виктор Таар-оолович Сыргыт-оолдун чугаазы-биле алыр-га, ажил-агыйның көргүзүлгелери бо чылын ниитизи-биле эки деңгелде. Чылдың дөрт эргилдезинде көдээниң ижи чымыштыг чоруп, үе-шаанда чогуур хемчеглерни ап турарыңан ажилчынарның, тараажыларның, комбайнерларның хей-ады бедик. Күскү хову ажил-дарында ийи бригада кидин түлүк ажилда. Оларда 9 трактор, 3 комбайн, аңгы-аңгы марка-ның 6 санныг автомашиналары хаара туттунган. Тыва Чазактың болгаш Көдээ ажил-агый яамызының деткимчези-биле, "Көдээ ажил-агыйын модернизаастаары" деп тускай сорулгалыг программаның боттанышы-биле Брянскиниң бүдүрүп үндүргени, барык 8 млн. рубль өртөктиг, үениң негелдези-биле автоматчыттыңан, бүрүн дериттинген "Полессе" деп чаа ком-

байнны ажил-агый сентябрының 20-де алганы ажилдың темпизин элээн каш катап дүргедеткен. Бо комбайн эрги 5 комбайнның ажилын хары угда кылыптар күчүлүг. Оон бункериниң ишкири — 5 тонна, а эрги "Енисей" дээр ышкаш комбайннарны — 3 хире тонна. "Кестинген тарааны чүдүр-геш, шаңга чедиреринге ам-даа машиналар херек бооп-тур ийин. Оон башка бо комбайнның ажил-даары дүрген болгаш машинаның чүкк долдурар чери дораан дола бээр, оон ол шаңга чедип, кээп турар аразында анаа манап турар-дыр" — деп, директор чугаалай-дыр. Шынап-ла, чаа этти көөрге безин чараш, ажил-агыйның машина-техника-зының аразында ол дег көскү техника чок. Ындыг болзажок өскелери база оон хоомай эвес, 1 млн. 600 муң рубль үнелиг "американ" трактор, чүдү-рүкчү машина, "УАЗ-таблетка", "Жигули" автомашиналар дээр, "Россельхоз" банк таварыштыр чээрли база ТР-ниң Көдээ ажил-агый база Экономика яамы-ларыңдан субсидия акшалары-биле садып алганы чаа техникалар ажил-агый кылырыңа улуг дөгүм болган. Ынчангаш-ла боор, ажил

мында хайымныг. Агроулетпүр комплекзиниң бодунга онаажыр тараа шөлдеринде тараа культу-разының дүжүдүн бо чоокку хонуктарда доозар планныг. Ажил-агый ниитизи-биле бир гадан 10 центнер дүжүттү ап турар. А "Люцернада" өл-шык эки болгаш бир гадан 16 центнер чедип турары тараажыларның хей-адын кө-дүрген. Ажил-агыйның өнчүзүңде 550 баш улуг бода малыңа, 1400 баш шээр малыңа четчир чем-суур курлавырлаттыңан, артыкшыл-дыын ажил-агыйларга садып-даа болур. Боттарының дээрбези-биле 70 тонна далганы дээрбелеп, бе-леткеп, кышка шыңгыы белеткеп чорудуп турарын көөрге безин өөрүнчүг.

Дугаары 1 хову бригаданың бригадири Салим Сюрюн, агроном Марат Дамба, тракторист Анатолий Бамба, комбайнер Артур Хертек дээр хову ажилдарында хаара туттунган эрес-кежээ тараажылар күскү дүжүт ажаалдазың үезинде болгаш чедишкынниг доозар дээрзинге бүзүрөп, байырлаш-тывыс.

Айлаң МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

2012 чылдың октябрь 9-та № 8-КР/2012 аукционнуң түңнелдериниң дугайында ОТЧЕТ

2009 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың талазы-биле №8/12 аукционга киржилгениң Арга-арыг ажил-агыйның талазы-биле күрүне чагыгларының протоколунга үндөзүлгө, аукцион комитетиниң №134 дужаалы-биле бадылааны арга-арыг участка-ларын аренда-ларының керээзин чарар эргени азы арга-арыгның өзүмнерин садыглажыры-ның керээзлерин чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттирериниң чурумунга дүүштүр, 2012 чылдың октябрь 4-те арга-арыгның өзүмнерин айткан. садыглажырының керээзлерин чарар эргени садар

А/ч №	Турар чери		Квартал-дың тус-кайлаан чериниң №	Ыяштың хемчээли (куб.)		Поро-дазы	Шөлү (га) чылда	Ажылгалдың чөпшээрзэн хевири	Аукц. ед-ың өртээ (рубль-биле)	Долааның түңү (рубль-биле)
	Лесни-чество	Лесни-чествонуң участогу		Шупту	Оон иш-тинде ту-дуг ыяжы					
1.	Тожу	Тоора-Хем	55/3,5	465	105	Л	7,3	Ыяш белеткели 1 чыл	13193,04	1319,30
2.	Каа-Хем	Кунгуртук	211/40	1421	1390	Л	47	Ыяш белеткели 1 чыл	129880,0	12988,0
								Шупту	143073,04	14307,3

Аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрге арыг күрүмү-биле) аукцион едини-цазының эге өртзэн чагыглар доозулгужеге чедир №1,2 аукцион едини-цазының талазы-биле чүгле чаңгыс чагыг кирген, октябрь 29-ка чедир) чарарын аукционнуң кара Арга-арыгның өзүмнерин садыглажырының чаңгыс киржикчизинге сүмелзэн. керээзин аукционнуң киржикчизи-биле (ТР-ниң Арга-



Чаа комбайнның чанында бригадир Салим Сюрюн.

«ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САГЫВЫШААН...»

(Төнчүзү. Эгези 1,2-ги арыннарда.)

Алексей ООРЖАК:

— Ийе, шын чугааладыңар, Шолбан Валерьевич. Амгы үеде өзүп олурар салгалга база аныктарга, шынап-ла, онзагай мөзү-бүдүштүгү, бурун ужуурларга бердинген, деңнежип болур маадырлар (төөгүлүгү маадырлар Сүбедей, Күлтегин дээн чижектеги) херек деп санаар мен. Бо талазы-биле бистин ажил-чорудулгавыстан хамааржыр чүүлдерни күүседиринге улуг сонургалдыг бис.

Өске талазында, республиканың янзы-бүрү булуңнарынга чедип, чурттагыч чонга, ылаңгыя чаштарга шиелерни, концерттерни бараалгадыры чогулмалыг болгаш дээштиг деп санаар мен. Тываның театры Виктор Кок-оолдун адын эдилээн чүве болганда, оон дугайында хөгжүмнүг шини чогадырын планнап турар бис. Виктор Шогжаповичиниң иштики делегейи аажок байлак, онзагай кижичораан. Панда оон-даа өске үзел-бодалдар хөй.

Аныктар дугайында чугаалажы берген болганывыста, Соңгу Кавказка бистин театрының аныктаристери төлептиг болгаш чараш ойнаанын демдегеп каайн. Чамдыктарын мырыңай маңаа ажилдап артып калыңар деп-даа турдулар.

Сайдаш Монгуш:

— Соңгу Кавказка гастрольдарны чылы-биле сактыр-дыр мен. Бир-ле дугаар каракка илдер чүүл — тус черниң чонунуң езу-чаңчылдарыга бердингени, ужуруткалы. Улуг назылыг азы иштиг херээжен кижиниң баарындан эртпес. Автобуска бичин 6 харлыгдаа кыс кижичи кирип келген болза, аңаа олудун чайлап бээр. Кыс кижини ол хире хүндүлээр. Чамдыкта мусульман чүдүлгелгил чонун амыдыралында херээжен кижиниң ролу улуг эвес ышкыш сагындырар, а херек кырында ындыг эвес чорду. Шынап-ла, тыва чонунуң

амыдыралының аяны, чаңчылдары оларның-биле дөмейлешкек.

Шолбан Кара-оол:

— Ийе, тываларда база эр кижичи өгүнү кол ээзи, азыракчызы, херээжен кижичи өг-бүлезинге чылыг, чырык, таарымчалыг байдалдарны тургузар кижичи болур. 2011 чылдың ноябрь айда болуп эрткен адалар чыыжын сактып турбоор силер. Бо хемчегиниң ындында үзел-бодал дыка күштүгү, уткалыг. Ону чүгле саазын, чугаа кырынга эвес, а херек кырынга боттандыры аажок чугула деп санаар мен. Ону күүседирде каш кижичи эвес, а бүгү чурттагыч чон катчып, бот-боттарын деткижип, эпиг-найыралдыг киржир болза эки.

Свердловск хоорайга студентип тургаш, 1980 чылдарда Кавказ чурттуг эжимниң өөнге аалдап четкен мен. Ынчан ол чонунуң найыралдыын, чаңчылдарын сагып билирин көргөн мен. Чижээлээрге, бис каът бажыңга чурттап оргаш, кады кожоларывыс-биле чугаалажыр хамаанчок, шуут танывас болгай бис. Аңаа ындыг эвес. Аалчы чеде бээр, бүдүн подъезд шингейни бээр, чаңгыс улуг ниити столду дворга дернир. Столга ачазы азы даайы олурар болза, боду аңаа олурбас, артынга турар. Өг-бүлениң бичин оглу ада-иези-биле чурттап артат. Кежээ ачазы ажилдан кээр деп барганда, девидеп, аш-чегин белеткеп дүвүрөп эгелээр. Черле эр кижиге хамаарылгазы аажок хүндүткелдиг, сүзүгелдиг чон чораан.

Бо чонунуң күчү-күжү, шыдалы — чаңчылдарында. Оларны кандыгдаа үеде сагып чораанында. Тыва чонунуң аажы-чаңы, езу-чаңчылдары онзагай болгаш чараш, бо барымдаа маргыш чок. Ынчалза-даа оларны быжыктырар, катап тургузары чугула. Бистин чаагай чаңчылдарывыс совет үезинде аар соугга таварышкан деп бодаар мен. Бир-ле катап авам, ол ынчан партия эге организациязының

удуртукчузу турган, Шагаа байырлалы эрттирер дээрге, ону партия ажилдакчылары кыйгырткаш, байырлаарын хоруп каарга, аажок хомудуп олурганын утпас мен. Ынчангаш кандыг-даа берге байдалдарда тыва кижиниң культуразын, амыдыралының аянын, чаңчылдарын чидирбеси дээрге боттары-выстың холуваста. Бир эвес дедир болур болза, дараазында салгалдарга чүгү арттырар бис, оларның социал угланышкыннары кандыг болурул, чүже чүткүрүл?

Ынчангаш бо үүле-херекти чорударыңа, артист мергелдиг кижилерниң ролу улуг деп чүүлду база катап чугаалап каайн. Кижичи билетти садып алгаш, силерниң сцена кырынга оюнуңарны көрүп, силерге бүзүрелин илереткен болган соонда, ону шын ажыглап, оларның хей-аьдын, сүлде чоруун углап-баштап, бедидиптер аргалыгдыр силер. Силерниң энергетикаңар, оюнуңар таварыштыр тыва чонувустун иштики делегейин делгемчидип, байлакшыдар боор бис деп бүзүрээр-дир мен — деп, Шолбан Валерьевич чугаалаан.

Нитилелдин аарыглары — аргалаашкын, наркомания, ажил-агыйга тургустунар база сарыг шажын, язы-сөөк ылгажыр, хоругдал черлеринден үнген кижилерге хамаарыштыр дээш, оон-даа өске айтырыгларны Шолбан Кара-оол биле артистер сайгарып чугаалашкан. Бо-ла бүгү байдалдарны эки талаже шийтпирлээр дээр болза, езу-чаңчылдарже эглири, оларны сагыры чугула деп түңнелди үндүргөн.

Ажык чугааның соонда театрының директору Станислав Ириль ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолга чечен театрының болгаш Максим Монгузович Мунзуктун дугайында бижээн номнарны белекке берген.

Азияна ТАУ белеткээн.

Виталий ШАЙФУЛИНИН тырттырган чуруктары.

Соңгулдаларга утку

ДЫҢНАДЫГ

Тываның соңгулда комиссиязының дыңнадып турары-биле 2012 чылдың октябрь 14-те республика девискээринге Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2 чаңгыс мандаттыг округтарынга — Барыын-Хемчиктин № 7 болгаш Улуг-Хемниң № 12 немелде соңгулдалар болуп эртер. Оон аңгыда тус чер бот-башкарылга органнарының соңгулдалары болур. Дараазында районнарың Хуралдарының депутаттарының соңгулдалары болур: Кызыл кожуун, Өвүр, Тес-Тем, Тожу, а Каа-Хем районнуң Хурал депутаттарының соңгулдалары баш бурунгаар эртер, а Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем районнарың депутаттарының катап соңгулдалары эртер. Шуптузунга чаңгыс округ талазы-биле, а Тере-Хөл районнуң Хуралының 4 округтарынга немелде соңгулдалар болур. Оон аңгыда чурттагыч чонунуң черлериниң депутаттар соңгулдалары Шагаан-Арыгга болгаш хоорай хевириниң сууру Каа-Хемге болгаш Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Өвүр, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Эрзин, Кызыл кожууннарының 63 чурттагыч черлеринге соңгулдалар болуп эртер. Шупту 80 соңгулда компаниялары бар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийи депутат соңгултурар, муниципалдыг районнарың төлээлекчилер органнарыңче 97 депутат, хоорай черлерниң 30 депутаттары, 577 көдээниң чурттагыч черлериниң депутаттары соңгултурар.

Үстүнде адаттыг соңгулда компанияларының белеткелинге болгаш эрттиреринге 12 девискээр соңгулда комиссиялары ажылдаар. Аңаа ниитизи-биле шийтпирлекчи үнүг 18 кижигүн, 104 участок соңгулда комиссиялары, оларның 685 шийтпирлекчи үнүг кижигүннери ажылдаар.

Хоойлуда көрдүнгени езугаар үеде Дээди Хуралдың депутатынга

4 кандидат депшиттирген даңзыже кирген. «Республика» политиктиктан — 2, «Чаңгыс демниг партиясындан 2. Өске киришпээн.

Муниципалдыг район депутаттарының соңгулда 97 мандадыңче 275 кандидат шийттирген. Бодун боду турарларның саны — 129, демниг Россиядан — 97, ның Республика партиясынуң хосталга партиясы — 47, «Чөптүг Россия» — 2.

Көдээниң болгаш хо чурттагыч черлериниң далаарының талазы-биле датче 1079 кандидат кордо. Оларның аразында «Чанниг Россия» 600 кандидат шийдип үндүргөн, Россия публика партиясы — 28, 19, «Чөптүг Россия» — 7 бодун боду депшиткенне.

Бүгү соңгулда кампааның талазы-биле кирген тилериниң хыналдаларының линде комиссиялар 104 даттарны даңзыже киригис демниг Россиядан Россияның Республика падан — 15, «Россияның падырандан» — 2, «Чөптүг Россия» — 9, РЛДП — 18, бодун боду шийткеннер 330. 264 кандидат ойталаан (оларның 54-ү 211-и бодун боду депшичизелээшкин соонда үн барганнарың саны — 30.

Ойталаашкынга таванарның кол-ла чылдагааментилерни шын эвес диниңда, депшидилгениң үрөп турарында, хол ужуруның чурумун хажыдып да база долу эвес докум кирип турарында болуп. Бии-Хем кожуунуң Хуунга баш бурунгаар соңгул октябрь 7-де эрткен, өске октябрь 8-те эгелээн.

ТР-ниң соңгулда коми

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкын кызыгаарлаашкын кирирениң дугайында

2012 чылдың сентябрь 25 №516 Кызыл хоорай

2009 чылдың июль 24-те "Аңнаашкын дугайында база аңгы курлавырларының камгалалының дугайында база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларыңа өскерилгелер кирирениң дугайында" №209-ФЗ Федералдыг хоойлузунуң 33 чүүлүнүң 4-кү кезээниң 2-ги пунктузунга, 22 чүүлүнүң 1-ги кезээниң 1-ги пунктузунга, Тыва Республиканың 2012 чылдың июль 9-та "Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкын болгаш аңгы курлавырларының камгалалының адырыңа Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының күрүнениң бүрүн эргелерин херек кырында боттандыраарының дугайында" №1488 ВХ-1 хоойлузунуң 5 чүүлүнүң 3-кү пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры

Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июнь 18-те №316 доктаалының 1-ги пунктузунче өскерилгелер кирирениң дугайында 2012 чылдың сентябрь 27 №517 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 2012 чылдың июнь 18-те "Тыва Республиканың күрүне магадаалының бээрениң дугайында" №316 доктаалының 1-ги пунктузунче өскерилгелерни кирир, "20 айны 13 хууга"

болза:

1. 3 чыл хуусаа дургузунда сонургалдыг, спортчу база ажык-тывыш аңнаашкынының хоругдаашкынын тургузар:

— Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунда дуюлгун дириг амытаннарыңче;

— Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл база Улуг-Хем кожууннарында те-чуңмаже;

— кызыгаарларны тодарадып бижээни езугаар Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунда аңгы курлавырларының шупту хевирлеринче.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарыңа парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы - Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

Тыва Республиканың девискээринде шимчeves өнчү-хөреңг объектилериниң кадастр өртээн тодартканының түңнелдерин бадылаарының дугайында

2012 чылдың сентябрь 27 №518 Кызыл хоорай

1998 чылдың июль 29-та "Россия Федерациязында үнелээриниң ажил-чорудулгазының дугайында" №135 -ФЗ Федералдыг хоойлуга, 2010 чылдың июль 22-де "Россия Федерациязында үнелээриниң ажил-чорудулгазының дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер кирирениң дугайында" база Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларыңче өскерилгелер кирирениң дугайында" №167 -ФЗ Федералдыг хоойлуңуң 5-кү чүүлүңе дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Кошкан чүүлдерни бадылаар:

Тыва Республиканың девискээринде шимчeves өнчү-хөреңг объектилериниң кадастр өртээн тодартканының түңнелдери;

Тыва Республиканың девискээриниң чурттагыч чонунуң ногоанчыдылга чорударының дугайында 2012 чылдың октябрь 2 №319 -р Кызыл хоорай

Республиканың чурттагыч чонунуң девискээрлерин ногоанчыдылга чорударының дугайында чорударының ногоанчыдылганың объек-

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларыңа холбаштыр шимчeves хөреңг объектилериниң кадастр өртээн тодартканының түңнелдери;

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының чурттагыч чонунуң шимчeves өнчү-хөреңг объектилериниң кадастр өртээн тодартканының түңнелдери;

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарыңа парлаар.

3. Бо доктаалды күүселде контролон Тыва Республиканың Даргазының бирги оралакчызы Козловка хүлээдир.

Тыва Республиканың Баштыңы - Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

тилерин чогууру-биле тургуз хандылар, экологтуг байдалды эки болгаш республиканың чурттагыч чонунуң

[Faint, illegible text]

ТООЛЗУГ ОРАН ТООЛАЙЛЫГДА

Бо чурттаканчыг черниң ады безин солун болгаш чараш. Тоолайлыг дээр, Тываның база бир эң ыраккы кожууну Мөңгүн-Тайганың административтиг девискээринге хамааржыр. Тоолайлыгның ийи талазын дургаар бедик сүвүрсүвүр тайгалар шөйлүп чоруткан, кашпал чалым хаяларда сөктүп баддып чыдар коргунчүг көшкелерлиг, арга-эзимнери колдуунда дыттарбиле шыптыган, хем унун дургаар теректер чыскаалып баткан онзагай оран. Ында хем ишти дыка кызыы, кадыр-кадыр элдерлиг, оларның кыдыгларында сарлык бугазы дег бөзүр-бөзүр улуг даштарлыг. Барлык болгаш Арзайты хемнер каттышкыш, шапкын Хемчикче кири агып кирген. Бо оранда шыдамык, амыдыралчы чон чурттап чоруур деп чүвени бодум аңаа барып чедип чораш, караам-биле көрдүм. Ук черге Кара Павловна Бады-Очур (70 ажыг харлыг), Борис Бады-Очур, Алдын-оол, Чечек Доң-

гактар болгаш өскелер-биле-даа суурнуң амыдыралын сонургап чугаалаштым.

Бичии суурда өске улуг суурлардан дудак чок, хуу-даа, күрүне бүдүрүлгезинин-даа ажил-амыдыралы бурунгаарлап, хөгжүп турар. Суурда «Сайзырал» аттыг көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин тускай эртемниг аныяк удуртукчу Сергей Түмөй-оолович Хомушкун ийи чыл удуртуп турар. Ниитизи-биле бүдүрүлгедэ 300 баш хой, 3000 баш өшкү, 500 баш сарлык бар. Ында 18 кодан малды малчыннар ончаменди кадарып, малдың чаш төлүн хур-менди камгалап ап турар. Амгы үеде аалдар кыштагларынче көжүп эгелзэн болду. Кышкы мал чеми четчири-биле белеткеттинген. Ук бүдүрүлгө өшкү кыргыыр тускай черлиг, малдың кыргаан дүгүн өртек-үнеге чедирип ап турар. Кадарчыларга шалың акшазын үе-шаанда төлөп берип турар. Черле ынчаш бүдүрүлгениң ажылы

идепкейлиг чоруп турары илдең. Оон аңгыда сумуда класс комплекстилик школа, Культура бажыны, эмнелге ажилдап турар. Школада 17 өөреникчини 4 башкы өөредип турар. Суурнуң ниити чурттакчы чону 100 ажыг кижиге, 20 ажыг өгбүлө бар. Тоолайлыг суур чоокта чаа тургустунган-даа болза, ында чон бай-шыдалдыг, тодуг-догаа, бир демниг чурттап-ажылдап турары каракка көскү. Берге айтырыгларның бирээзи — суурда электри чырыы чок, оозу-ла берге чорду. Суурнуң чону бо дугайында Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагыргазы азы Тываның Чазаа удавас шитпирлептер боор дээрзинге идегеп турарлар. Тоолайлыгже чедери Барлыктыгның терең суун үшдөрт катал кежер, кежиглер аксы бедик-бедик хавактарлыг, багай машина ынаар ылгып чедери берге. Хем унунуң оруун дургаар улуг-улуг даштарын арыглааш, оваалай чыып каанын база эскердим. Суур-

Көдээниң амыдыралы



нуң тудуун улгаттырып сайзырадыры-биле Сергей Түмөй-оолович боду ыяш дилдирер «Тайга» деп пилораманы чоокта чаа улуг өртек-биле садып эккеп алган. Аңаа үш ажылдакчы ажилдаар деп удуртукчу чугаалап турар. Бо база бир чаа чүүл суурнуң келир үеде сайзыралыңа улуг салдарны чедирер-ле боор деп бүзүрөп артым. Октябрь айның эгезинде тоо-

лайлыгжылар тургустуу бээр 15 чыл оюн белеткенип турар болу кызаа хем уну черде чоннуң амыдыралы-б аргалыг болганынга, дир мен, Тоолайлыг болган юбилейин тава даа улам сайзыраары Оолак К Чыраа-Бажы су

Алдын-оол КАНЗАЙ,
төгү эртемнериниң кандидаты

2012 чылдың сентябрь 24-25-те Улан-Баатор хоорайга Бүгү-делегейниң эртем-практиктиг конференциязынга бо чүүлдүн автору «Барыын Моолдун национал-хосталгалыг шимчээшкенинге тыва шериглерниң база эки турачыларның киржилге-зи (1912-1914 чылдар)» деп илеткел кылган.

Иштики болгаш даштыкы дарлалгага удур хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш тыва чоннуң маадырлыг демиселиниң төгүзүндө үш чугула болушкун билдингир болуп турар. Ол дээрге хамыктың мурнунда 1883-1885 чылдарда алдан-маадырларның тура халыышкыны, 1911-1912 чылдарда национал-хосталгалыг шимчээшкениге киржилге, а ол ышкыш Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның салыышкыны.

Эртемденер Р.М. Кабонун, В.И. Дуловтуң, Ю.Л. Аранчынын, М.Х. Маңнай-оолдун болгаш өскелерин-даа ачызында 1911-1912 чылдарда тыва араттарның манчыкыдатка удур национал-хосталгалыг шимчээшкениниң төгүзү бижиттинген.

Ю.Л. Аранчын 1955 чылда-ла тыва чоннуң национал-хосталгалыг шимчээшкениниң талазы-биле бодунуң баштайгы ажилыңа Тываның политиктиг болгаш социал-экономиктиг амыдыралының иштики болгаш даштыкы байдалдарын сайгарып, ол чорудулгаларның тывылган чылдагаанын илереткен. Эрткен вектиң 90 чылдарының эгезинде база ол төгүлүг болушкунче катап ээл, мурнундагы ажилыңа чаа-чаа фактыларны, үнелелдерни болгаш түнелдерин немезин. 1991 чылдың декабрьда ол темага илеткелди Улан-Бааторга болган делегейниң эртем-практиктиг конференциязынга Кыдаттың, Моолдун, Россияның болгаш Японияның эртемденнериниң мурнунга кылган. Ол үеге чедир «Тыва улустун маадырлыг оруу» деп номну белеткеп дооскан турган, ону 2011 чылдың төнчүзүндө парлап үндүргөн. Аңаа автор манчыкыдат дарлал үезинде Тываның политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдалдарын болгаш 1876-1878 чылдарда чоннуң хөлээшкенин чылдагааннарын, 60 маадырларның тура халыышкынын болгаш 1911-1912 чылдарда тыва араттарның национал-

хосталгалыг шимчээшкенин тодаргай көргүскен. Чоннуң ол хөделиишкенин эртемден ханы өөренип, сөөлүг болушкуннарын тыва чоннуң национал болгаш социал хосталгазын дээш хөй чылдарда демиселиниң шитпирлиг базымы кылдыр көргөн.

Архив материалдарыңа, хосталгалыг шимчээшкениң киржикчилериниң сактыышкынарыңа база өске-даа шинчилелдерге үндезилээш, Ю.Л. Аранчын Тываны хөмө алган ол шимчээшкениң ачызында 1911-1912 чылдарда ол манчыкыдат эжелекчилерден хосталганын база оларның артыкчыларын үндүр ойдадыр талазы-биле кожа чуртка дуза чедирери-биле Барыын Моолче чоруткан, Кобдо (Хомду) шивээ-хоорайны хосташкан тыва шериглерниң болгаш эки турачыларның санын тодарадыр талазы-биле улуг ажилды кылган. Амбын-ноянның, Бээзи кожуунуң чагыргазының келдирткени шериглерниң болгаш эки турачыларның аттарының долу даңызын ол тургускан. Ю.Л. Аранчынның санааны-биле, эки турачы шериглерниң ниити саны 675 кижиге, оон иштинде Амбын-ноянның чарлыгы-биле 250 кижиге, Бээзи кожуундан—195 кижиге, Даа кожуундан 160 кижиге четкен. Эртемден М.Х. Маңнай-оолдун кириген саннары база оон-биле чүүлдежип турар. Ниитизи-биле Барыын Моолга хосталга дээш демиселге Таңды-Тывадан 1000 ажыг шериглер киришкен деп Тываның төгүзүндө бижээш.

Ю.Л. Аранчын архив материалдарын өөренип тургаш, Моолче чоруткан дайынчыларның организастиг тургузуун тодараткан. Оларны чарлык шериг (келдирткен дайынчылар) болгаш сүзүк шериг (эки турачылар) деп ылгап турган. Оон аңгыда оларны даамал дарга баштадыр 10-10 кижиге кылдыр хувааган, 50 кижиге бөлүктү элзеп улуг — тускайлап азы эреңгейлеп чагырар даргалар деп дужаалдыг

дүжүмөттөр удуртуп турган.

Командирлерниң аттары база билдинген. Оюн кожуунуң эки турачы шериглерин Санаа мээрэн биле Дандыгай чалаң баштап турган, Бээзи кожуунуң—Куулар Лопсан, Кыргыс Дамбыл болгаш Кыргыс Улаан-Байыр, Даа кожуунуң — Ажыты, Шырап (Шеми), Байыскалан, Опунай, Белек (Хандагайты), Мөңге, Алдын-Херел (Бора-Шай) олар удуртканнар. Таңды-Тывазының шериглериниң ниити удуртулганын Куулар Лопсан боттандырып турган хире, ол дугайы документилер тывылбаан дээрзин айтыр апаар. Ындыг турбуже Хомду шивээзин хостал тура, оон маадыр атты алганы, Моолдун барыын кызыгаарын камгалаан Урянхай шериглерин удуртуп турганы билдингир.

Моол эртемденнерниң ажилдарын өөренип көргөш, Ю.Л. Аранчын шивээ-хоорай Хомдуну хосталга дээш демиселге 72 моол болгаш урянхай шериглер шылагараан, Богдо-Кегээниң өмүнзүзүндө оларга маадыр аттарны тывыскаан. Оюннар, Бээзи болгаш Даа кожууннарның эки турачы дайынчыларын онза тук-биле шаңнаан, оларның чамдыктары бедик эрге-дужаалдар алгылаан дээрзин тодараткан. Оларның аразындан дөрт урянхайга маадыр деп аттарны тывыскаан, оларның бирээзи Баян-Тала чурттуг Куулар Лопсан болган. Оон соонда ол ТАР-ның шериг сайыды чедир депшээш.

Моон алгаш көөргө, 1911-1912 чылдарда тыва чоннуң национал-хосталгалыг шимчээшкениниң дугайында үндезин чүүлдер бар, ол болушкуннарның хемчээлиниң дугайында эртем шинчилелдери кылдыган деп санап болур. Ол демисел тываларны иштики болгаш даштыкы дарлакчыларның чүс-чүс чылда бастып келген чоруун үзе шаварыңа, хамаарышпас чорукту чедип алырыңа, национал күрүнени тургузарыңа чедирген.

Бо чүүлду бижээш сорулгам чүл дээрге, Барыын Моолдун национал-хосталгалыг шимчээшкенинге тыва шериглерниң база

эки турачыларның киржилгезинге чамдык немелделерни болгаш тодарадылгаларны кириери, мурнунда бижиттинген ажилдарда чөрүшкөк фактыларны анализтээр болгаш тулгагытыры, ол чылдарны болушкуннарын улам тодаргай көргүзери, а ол ышкыш парлалгага ажыглаваан архив документилерин болгаш киржикчилерниң сактыышкынарын эртем ажилдарыңа кириери болур.

Барыын Моолче Таңды-Урянхайдан эки турачы дайынчыларның чеже бөлүү чорутканыл дээрзин хамыктың мурнунда тодарадыр херек. Бижиттинген ажилдардан алгаш көөргө, оларның саны эки билдинмейн турар. Баштайгы бөлүктү 1912 чылдың чайынында Моолче чорутканы, оларның моол дайынчылар-биле кады июльда Шивэрти деп черге кыдат шериглерниң 500 кижиге отрядын чылча шапканы, ол ышкыш шивээ-хоорай Хомду халдаашкыңа киришкени билдингир. Оон соонда тыва шериглерниң бир чамдызын чуртунче чандырыпкан, өскелери Хомду хоорайны чоогунга моол дайынчылар-биле кады доскуул албанын хаап турган.

Дайын чорудулгазыңа чугула болуп турган ол хоорайны моолдарның чаалап апарганы Кыдаттын шериг удуртулганың сеткилинге таарышпаан. Оон соонда хоорайны катап ээлеп алыры-биле шериг бөлүктөрин чаңгыс эвес удаа чорудуп келген. Чижээ, Россияның Улаастайда элчини А.А. Вальтерниң 1912 чылдың сентябрь 7-де чорутканы чажыт телеграммазында мындыг одуруглар бар: «Улаастайның чагырыкчызы Гомбо-Цэдэнниң дыңнатканын езугаар алырга, 1000 кыдат шериг Гученден Хомду чоокшулап ораар. Ол отряд оон соонда Улаастайга келир. Кыдаттарның халдаашкынындан сезинген чагырыкчы казактарны бээр дүрген чорударын дилеп турар».

Хомду хоорайның чоогунда байдалдың нарыыдаанын, кыдат шериглерниң хөделиишкениниң идепкейжээнин өске фактылар

база бадыйткаар. Тыва тарлык шинчилелдер эртем архивинде Хомның киржикчилери, С чурттугларның сактыыга үндезилзэн матер Моолдарга дуза чед 1912 чылдың төнчүзү Урянхайның эки турлерин база катап келднын олар бадыйткап ту

Россия империязы кы политика архивиниң эки турачы дайын дугайында аажок чуриалдар шыгжаттың саул Харановтуң Россулу А.А. Вальтерниң чылдың декабрь 12-д рапортуңуң хоолгазын сөстөр бар: «Урянхай Ламаның чорутканы 12 шериглери кел чыдар, дуга чедир 3 өртээл чорар деп, Максаржав натты».

Үстүндө адаттыңгыларда ийи чүүл дүгү бирээзи—1912 чылдың ноябрьның төнчүзү деп айтканы, ийиги хайдан барган шериглер 1000-1200 деп турары. И надыгда «Чжал-ламаның шериглери» деп сөстөр киини болдурар. Мында хосталгалыг шимчээшкени ажилдакчызының дугайы чоруп турар хире. Ч Урянхайга кээп, эки тур ийи дугаар чыып турган

Үстүндө айттыңгылардан дараазында түнелди бодалды илередип бол Аранчынның болгаш М.Х. оолдун дыңнатканын. Моолче чоруткан тыва санын 700 деп турар. Ол хирези Хомду хоорайнырынга киришкен деп, мо ден Д. Гонгор айткан. А моол шериглер-биле кал шериглерниң кээп болу ринге доскуул албанын ган. Хомду хоорайны хос нының соонда Урянхай турачы шериглериниң хө

ХОСТАЛГАЖ

ӨӨРҮШКҮНҮҢ КАРАК ЧАШТАРЫ

Кызыл хоорайның № 3 күрүнениң болгаш муниципалдыг ортумаак школазынга сентябрь 27-ден октябрь 10-га чедир Делегейниң улуг назынныглар хүнүнге тураскааткан Ачы-буянын, чылыгның болгаш хүндүткелдин хүнү» деп чыгырыгыг хемчеглер эрткен. Хемчеглерни удуртукчу комитет организаптап эрттирген.

Аларның аразындан эң-не турбас, онзагай хемчег бис-колавыстың удуртканы кон-октябрь 1-де улуг назынныг-коорайныг көргүзүп четкени. Ук концертке Кызыл хоорайны хоочуннар бажыңында турар улуг назынныгларга инвалиттерге чылыг сос-тугун байыр чедиришкенин болган. Уруглар кон-ше шыраак белеткелдиг келген чараш танцы-самны, ыры-болгаш шүлүктөргө күү-баралгаткан. Улуг на-зынныгларны киж бөрүзүнгө школачыларыбыс байыр-ген суй белектерни сун-ар. Концерт үезинде бистиң хүндү-тукчулеривистиң арын-шы-дан сонургал, сагыш-сет-

килинден үнген каткы-хөг, өөрүшкү ыраваан. Кырганнар бажыңының хоочуннарының чамдыызы өөрүш-күден карактарының чажын тудуп шыдавааннар. Оларны бичи чаш-тарның утпайн чоруурунга, солун, чараш концерттиг аалдап келгенин-ге өөрзөн, четтиргенин илереткен карак чаштары бооп чадава. Бис-тин уругларыбыс хүндүлүг хоочун-нарыбыска бо чылын 9 дугаар чыл концерт үндүрүп кээп турарлар.

Оон аңгыда бистиң школавыс-тын директорунун кижизидикчи ажылдар талазы-биле оралакчызы З.О. Ооржак болгаш вожатый баш-кы Ч.К. Саая хүндүлүг дыштаныл-гада хоочун кырган-аваларыбыска, кырган-ачаларыбыска онзагай улуг байырлалын таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды болгаш узун назынны күзеп, база оларның ке-

лир үениң салгалынга дамчыдып берген арга-дуржулгазы улуг дээрзин демдегеп, байыр че-дирген.

Хүндүлүг хоочуннарыбыска ол дег чараш, солун байыр чедириш-киннерлиг концертти көргүскени, хоочуннарының арын-шырайында аас-кежиктиг өөрүшкү сингенин

көөрү бистиң уругларыбыстың сеткилинге утгундурбас болуп ар-тар. Мындыг хемчеглер уругларны долгандыр турар кижилерге ачы-буян чедиреринге, биче сеткилдиг болурунга кижизидип турар.

Бо солун хемчегни удуртуп белеткээн бистиң школавыстың ыры болгаш танцы-сам башкызы

Ч.К. Ооржакка, З.И. Ондарга, Ч.К. Сааяга болгаш улуг вожатый башкы С.В. Вековищевага улуу-биле четтиргенивис илередип тур бис. Ол ышкаш база Кызылдың хоочуннар бажың-интернадының ажылдакчыларынга черге чедир мөгейдивис.

Чоок кижилеринерни камнап, оларга ынак болунар!

Зинаида ООРЖАК.

Кызыл хоорай.



3-кү класс-чылар.



Хоочуннар.

Хомду дайынының 100 чылынга

ОРУК

үне чандырыпкан. Кажан хоорайны эгидип алыр-барга, Моолдун шериг удур-тузду чедирерин Урян-хай эрге-чагыргаларындан алып дилзэн. 1912 чылдың декабрьда Хомдуже 1200 кижи кел чыткан деп үстүнде-дан бис. Ол медээниң шын-дыгын чыгыннышкын чок, чүге-не Россияның дипломаттыг шериг ажылдакчыларындан-Моолдун Хатанбаатар Мак-саттын-даа дыңнадындан деп бадыткаттынып турар. Бисаул Харановтун дыңна-арганы Тываның 1200 шериги-ден хире: ийиги ээлчегде 800 кижиге болгаш баштайгы-ке чораан 400 кижиге, арткан-докуул албанынга турган. Түрелдинде 1912 чылда Урян-хай Барыын Моолче эки тура-ның ийи бөлүү чоруткан, июльда 700 хире кижиге, ноябрьда 800 кижиге. Ын-дыг бистиң санап турарыбыс-аларга, Барыын Моолга-да дээш шимчээшкениге Урянхайдан 1500 хире киришкен.

Россияның дипломаттыг албан-наың чагаалажылгазындан улуг улугушкунунун чамдык-тай чүүлдери илереп турар. Шериглерни Хомдудан алып байдалга үндүрер дээш хемчеглерни ап турган. Кобдо хоорайда кон-фликт Кузьминниң 1912 чылдың 3-те чоруткан чажыт теле-фонда мынча деп айткан: «Төгүшкүнүн болгаш хоорай-та-биле моол удуртукчулар-ындан эзуугаар кыдат эрге-галардан хоорайдан тайбың-га үнүп, шивээден шериг-үндүрерин оралдашкан мен. Азыраак бербээнер. Кыдат-тай дайындырак чоруу крайда бүдүрүлгелерге айыылды-руп турар. Кыдат шериглер-и моон сонгаар турар-а, чуртту болгаш орус са-аашкыны буураашкынга-ар.

Россияның дипломаттарының чагааларында Хомду хоорай дээш тулчуушкуну тодаргай бижип турар. Августун 13 болгаш 27 хүннеринде М.Н. Кузьминниң чагаазында ол болуушкуннары мынчаар айткан: «6-дан 7 дү-нүнде составында 2500 ажыг кижилер моол шериглер Хомду хоорайны штурм-биле эжелеп алганнар. Хоорайны чартык кези-и өрттөтүп калган. Моолдарның он беш хире кижизин өлүрткөн болгаш балыгланган, кыдаттары-ийи чүс ажыг. Хоорайда чаңгыс-даа садыг бүүзези артпаан. Моол даргалар чеже-даа кызытса, орус садыгжыларның бүүзелери болгаш оран-савалары үрелип когараан. Эртенгиниң 7 шак үезинде шивээге ак тукту көдүргөн болгаш аткы-лажышкынны соксаткан, бир эвес кыдаттарның салым-хуузуна орус консул киржир болза, олар моолдарга дүжүп бээринге беленин медеглээр. Оларны төрзөн чуртунче Россияны дам-чыштыр чорударын консулдан кыдаттар дилеп турганнар».

Хомду тулчуушкунун маады-ры, барыын кызыгаарны камгалаан урянхай шериглериниң командири Куулар Лопсангың чагаалары Тыва Республиканың Төп күрүнө архи-винден тывылган. Урянхайның доскуул албанының киржикчиле-риниң болгаш оларның материал-дыг байдалының дугайында чүүл-дер кирген. Бодунун чагааларын ол Бээзи болгаш Даа кожуун-нарың удуртукчуларың чорут-кан. 1913 чылдың эгезинде-ле ол аш-чемниң чедишпейн турарын, аштарның эвээжин дыңнадып турган. Июньда бижээч чагаазы-га кызыгаарга доскуул албанын хаап турган дайынчыларының чамдык-саң-түнүн айткан. Нити шериг-лерден 235 кижини Цагаан-Тунге деп черге чорутканын, а арткан 100 кижиге-назы-хары улгады бер-ген, чандыраак ужуруг кижилер деп бижээч. Дайынчыларның та-варжып турар бергелерин база дыңнаткан. Мунар хөлге чедишпес, аш-чем эвээш, чурттал турар май-гыннары сандан үнгөн. Моолдар-

дан он-он муң лаң өртөктүг аш-чемни чээп алыр ужуруга таваржып турар. Бир эвес дарый хемчег албас болза, шериг албанын моон сонгаар эрттирери берге дээрзин ол айткан. Оң чагаазыга кан-дыг-даа хары бердинмээнин улуг хомудал-биле бижип, командир албан-дужаалдан халаарын, ор-нунга өске кижиден томуйлаарын дилзэн чагаазы база бар.

Манчы-кыдат дарлалдан Урян-хай крайның хосталып, Россияның хайгааралының адаанга кирип турар үеде эрге-чагырганың-даа, күрүнө-эрге-хоойлу байдалы-даа Тывага билдинмейн турган. Ноян-нарың болгаш сарыг шажынның дээди удуртулгазының чамдык-тары Россияның бе, азы Моолдун талазынче чайгылар бе деп айты-рыгны шийттирлеп чадай берген. Ындыг таварылгада эрге-чагырга шилилгени кылыр, кайы тала чон-нун эрге-ажыын идегелдиг камга-лаарыл дээрзин тодарадыр турган.

1912 чылдың эгезинде чоннун хөй кезиниң сагыш-сеткилин барымдаалааш, Амбын ноян Комбу-Доржу болгаш оң талалакчылары Урянхайны Россияның хайгаара-лынга алырын дилзэн бижикти кириген. Ол үеде Россияның казаа Кыдат-биле байдалды чидиглен-дирип күзевейн, ол айтырыгны шийттирлээрден дадалгаалаан. Оон хары келбес боорга ноян-нарың чамдыызы Моолдун эрге-чагыргаларыңче дилеп кирип тур-ган. 1912 чылдың май-июнь ай-ларда Тожу, Салчак болгаш Даа кожууннарың нояннары Моолдун шажын баштыңы Хутухтаже Урян-хайны хайгааралга алырын дилзэн бижикти кириген. 1913 чылдың март-май айларда ол дилегни хандырган.

Богда кегээниң казаа ол чо-гумчалыг байдалды ажыглап эгел-зэн. Таңды-Урянхайга Моолдун хоойлуларын күштүг кылдыр кири-ген. Тываларны боттарының алба-тылары кылдыр санааш, моол дүжүмөттөр, эргеткенер болгаш садыгжылар үндүрүг болгаш каайлы хавырап ажылын кыдат-тарың киржилгези чокка-ла күү-седип эгелзээр. Аңаа шериг хе-рзэн эрттирер үүле база онаашкан.

Мындыг байдалга крайның дыка хөй чурттакчылары, кожуун-нар болгаш сумулар чагырык-чылары, өске-даа эрге-дужаал эди-лээр таарзымаан, манчы-кы-дат эжелеп үезинде турган дарлал

ам катап эгелзэн-дир, арат масса-ларының амыдыралы дорайтап турар апарган деп санай берген.

Ол үеде Россия-биле харыл-зааларга хамаарыштыр политиктиг байдал Урянхай крайга аажок дүргөн сайзырап, Таңды-Урянхай чагырыкчыларның угланышкыны өскерлип эгелзэн. 1913 чылдың сентябрь 28-те Хемчиктин шажын баштыңы Камбы-лама Лопсан Чамзы Ус округунун кызыгаар херектериниң эргелекчизи А.П. Цереринден оң албатыларын орустун хайгааралыңа алырын дилзэн. 1913 чылдың октябрь 26-да Даа кожуунун нояны Буян-Бадыргы ол-ла Цереринни дам-чыштыр оң кожуунун Россияның составыга хүлээп алырының дуга-йында дилегни Николай II хаанче чоруткан. Ындыг дилеглер Бээзи болгаш өске-даа кожууннарың нояннарыңдан киргилзэн.

1914 чылдың эгезинде Барыын Моолдун кызыгаар кезектериниң командирлери Максаржав биле Зоригт олар Хемчик кожуунна-рының чагыргаларыңче чагаа чоруткаш, барыын кызыгаарда 1500 дайынчы албан эрттирип турарын дыңнаткан. Материалдыг хандырылганың чедишпезинден болгаш өске-даа чылдаганаанардан Оюн, Хемчик болгаш Салчак ко-жууннардан келдирткен шериг-лерниң чамдыызын чандырган, ыңчангаш Бээзи болгаш Даа ко-жууннардан 100-100, Оюн кожуун-дан 50 кижини келдирер, оларны аш-хөлге-биле, аш-чем-биле болгаш идик-хеп-биле хандырап, бо айтышкынны ыяап күүседир дзэн уткалыг бижик чоруткан. Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, Моол казаа Урянхайны бодунун чагыргазында деп санап, ону эргелеп-башкаарын уламчылап турары ол. Ындыг аажылалды Россияны казаа буруу шалкан, «Бо крайга хамаарыштыр Моолда кан-дыг-даа эрге чок» деп медеглээш, «крайының ажыл-херектеринге киржир болза, Хаан казаа төлөттиг харыны бээр» деп айткан.

Россияның Моолда чингине консулу А.Я. Миллер 1914 чылдың апрельде Моолдун даштыкы политиктиг албан черинче мындыг негелде кириген: «...менз келген дыңнадылгар эзуугаар алырга, Моолдун шериг удуртукчулары Урянхайның 3 кожууннарындан 250 шериг негеп турар-дыр. Кан-дыг-бир чорүлдээниң үне бээрин

болдурбазы-биле, хүндүлүг шериг удуртулгандан, үстүнде адааным-даа, өске-даа урянхай кожуун-нардан Моол эрге-чагыргаларың шериглерин-даа, өске-даа албан-үндүт-даа негээр чоруун болдур-базын, нити-биле Урянхай крайга шуут дегбезин диледим».

Россия Урянхай крайны бо-дунун хайгааралыңа алганының дугайында дыңнадыг 1914 чылдың апрель 4-те билдине берген, ол медээ Тывага 1914 чылдың июльда дыңналып келген. Россияның хай-гааралыңа Урянхайны кириген кол негелдеси болза, урянхай эрге-чагыргалар «моон сонгаар дашты-кы күрүнелер-биле, оң иштинде Моол-биле кандыг-даа харылзаа-лар тутпас ужурулуг». Ону күүсе-дирин крайың чагыргазы аазаан болгаш ол негелдени хандыраарын даңгыраглаан.

Шак ыңдыг байдал Максаржав биле Зоригтин Урянхайдан 1914 чылда 250 эки турачы шеригни келдиртир дзэн сорулгазы күүсе-тинмээч. Оон туржук Моолга арткан урянхай шериглер ол чурттуң девискээринден үнүп чоруур апарган. Ол чорудулганың канчаар болганы амдыызында билдинмес. А Россия бодунун Хомду чоогунга 1913 чылдан бээр турган шериглерин 1915 чылдың май 25-те Кяхтага болган Кыдат-тын, Моолдун болгаш Россияның үш талалыг дугуржулгазын эзу-гаар үндүрө берген.

Таңды-Урянхайның шериглери база эки турачыларын Барыын Моолче кириген чоруу манчы-кыдаттын бүдүн-чартык чүс чыл үргүлчүлзэн дарлалындан хосталга дээш Моолдун күженишкын-неринге тываларың кириген салышкыны деп билер алаар. Муң ажыг эки турачы шериглер ийи чыл хиреде аал-чуртундан ыракта Моолга чедип, олурап-чыдар чер чок, үргүлчү эзер кырынга, аштан дүшпейн, чайның изинде, кыштын соогунда кандыг-даа бергелерни, ажып эртип чорааш, ыдыктыг хү-лээлгезин төлөтпиг күүсеткенер. Бистиң эки турачы шериглеривис-тин национал-хосталгалыг шим-чээшкениге идепкейлиг киришкен чоруу ийи акы-дунмалышкы чоннун ажыл-агый, сагыш-сеткил болгаш өске-даа харылзааларын, оларның хосталгаже болгаш хамаарышпас чорукче чүткүлдүүн, бот-ботта-рынга дуза чедиреринге беленин бадыткап турар.

Арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле болгаш эм үнүштерни чыыры- биле (пөш тооруун чыыры-биле) арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садарының талазы-биле 2012 чылдың октябрь 9- та №5-ар/2012 аукционнун түңнелдеринин дугайында ОТЧЕТ

2009 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин №134 дужаалы-биле бадылааны арга-арыг участоктарын арендааарының керээзин чарар эргени азы арга-арыгны өзүмнерин садыглажырының керээзлерин чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционнарын эрттиреринин чурумунга дүүштүр, 2012 чылдың июль 17-де Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитетинин "Арга-арыг участогун арендааарының керээзлерин чарар эргени садар талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринин дугайында" №204 дужаалыга үндезилээш, 2012 чылдың октябрь 9-та арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле болгаш эм үнүштерни чыыры-биле (пөш тооруун чыыры-биле) арга-арыг участогун

арендааарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле аукционну (моон соңгаар — аукцион дээр) эрттирген.

2. Аукцион 2012 чылдың октябрь 9-та 14.00 шакта (тус черниң шагы) эгелээн болгаш 14.30 шакта доозулган.

3. Аукцион комиссиязының хуралы эртип турда аукционнун организакчызы (Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитети) аудио-бижидилгени кылып турган.

4. Арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле №5-ар/2012 аукционга киржилгениң чагыгларын хүлээп алганының 2012 чылдың сентябрь 24-те протоколунга үндезилээш, №1 аукцион единицаның талазы-биле аукцион комиссиязы

А/ч №	Арга-арыг уч-ун кадастр дугаары, арга-арыг реестринде күрүне учедун дугаары	Турар чери		Кварталдың тускайлаан черниң №	Шөлү (га) чылда	Ажылгалдың чөпшээрээн хевир	Аукц. ед-ың өртээ (рубль-биле)	Долааның түнү (рубль-биле) 100 хуу
		Лесни-чество	Лесни-чествонун участогу					
1.	184-2012-07	Каа-Хем	Бүрен-Хем	33(1-19)	1061,0	арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри болгаш эм үнүштерни чыыры (пөш тооруун чыыры) 49 чыл	54649,63	54649,63

аукционну болбаан деп санаан, чүге дээрге №1 аукцион единицаның талазы-биле арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле болгаш эм үнүштерни чыыры-биле (пөш тооруун чыыры-биле) чүгле чаңгыс чагыг "Золотой орех" кызы-гаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин директору Вячеслав Александрович Данилкинден кара чаңгыс чагыг кирген. Аукцион единицаның эге өртээ-биле (аренда төлөвиринин эге хемчээли-биле) чээрби хонуктун дургузунда аукционнун организакчызы-биле арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарарын аукционнун кара чаңгыс киржикчизинге саналдаан.

5. Аукционнун киржикчизи арга-арыг участогун

чагынга кириген сорулгазын езугаар (арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри-биле болгаш эм үнүштерни чыыры-биле (пөш тооруун чыыры-биле) садыглаашкынче үндүрген №1 аукцион единицаның садар кылдыр үндүрген арга-арыг участогун арендааарының керээзин 1997 чылдың июль 21-де "Шимчевес өнчү-хөреңги эргелеринин болгаш оларны сайгарарының күрүне бүрүткелинин дугайында" №122-ФХ Федералдыг хоойлуга дүүштүр бүрүткеткен болгаш аукцион организакчызынга арга-арыг-биле ажылдың төлөвилелин күрүне экспертиказының чо-гумчалыг дээр үнелели-биле кады кириген соонда ажылгап болур.

«МОСКОВСКИЙ №1» ЧУРТТАЛГА-ТУДУГ КООПЕРАТИВИ БОЛГАШ «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН ниитизи-биле



175 дөрбелчин метрден 201

дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каыт-тан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур.



Садып алырының дугайында «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-268-90-73;

«Московский №1» чуртталга-тудуг кооперативинин
3-45-00, 8-913-343-70-05 телефоннарынче долгап болур.



ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин
талазы-биле яамызы.
Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редак-
торнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия
— 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөр-
дилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга —
2-03-87, улуттук — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7425. Чагыг 117. Номерни парлалгаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.



Байыр чедириш

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ача
Салбаакайович БУРБУ октябрь айы
73 харлаан. Ачавыстың күш-ажылга
төлүңге үлегер-чижек болуп чоруу
чылдарындан эгелеп Чыраа-Бажы
МТМ-ге токарлап, трактористеп ажылдап келген. Со-
даа күш-ажылдан салдынмай, хууда малын тудуп,
карактажып, азыражып чоруур төлөптиг киж. Ол
төлүнүн адазы, 20 уйнуктарының ынак кырган-ача-
ачавыстың төрүттүнген хүнүнде ажы-төлү бисте
кадыкшылды, узун назынны чүрээвистин ханызында
бис.

Хүндүткел-биле ажы-т

ХҮНДҮЛҮГ, БАЯН-ТАЛАЖЫЛ

1901 чылдан бээр Баян-Тала девискээринге чур-
үндөзін төрөл бөлүктөринин төөгүзүн бижиپ турарымны
Чонумдан дилээрим болза, номга парлаары-биле алда-
өгбелеринеринин чуруктары-биле кады автобиографиязын
бижээш, меңээ эккеп бээринерни улуу-биле диледим. Ном
дооскаш, 2013 чылда парлаткаш, чонумга үлээрин ааз
Акша-биле деткирин диледим.

Адресим: Кызыл хоорай, Көк-Тей кудумчузу, 72.
т:8-923-389-88-87.

Сарыг-оол Санчиевич



«Цеченлиң» хү сүзүк-бүзүрелд улусту өөренип чалап тур

Өөренир эртемнери:

- 1)Бурган шажынының философиязы;
- 2)төвүт дыл (бижимел болгаш чугаа дылы);
- 3 төвүт эмнелгениң, чурагайның эге билиглге

Өөренир кижиге негелделер:

- 1)мага-боду, сагыш-сеткили каң кадык;
- 2)хоойлу-дүрүм хажытпаан;
- 3)назыны 18-тен 40 харга чедир;
- 4) чурттаар черин боду хандыртынар.

Баш бурунгаар хүрээге бүрүткөдип алыр.
Кичээлдер октябрь 11-де эгелээр. Өөренири ха
Харылзажыр телефону:8-963-251-24-74

ДЫҢНАДЫГЛАР

"Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну" муниципалды
чагыргазынче хамааты Кадыг-оол Чадамбаевич ХЕРТЕ
Республика, Бай-Тайга кожуун, Кара-Хөл суур, Ооруг де
көдээ ажыл-агыйның ажылгал черлеринден ниити шөлү
дөрбелчин метр чер участогун мал кадарары-биле аренда
дилээн билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээ
хүнден эгелеп, 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билди
"Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну" муниципалдыг
чагыргазы Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Тэ.
Комсомольская кудумчузу, бажың 19, каб. 208 деп адрес
алыр.

Тес-Хем кожууннун чагыргазының муниципалдыг өнчү-
болгаш чер харылзааларын эргелеп-башкаар тали
килдизинче Россия Федерациязының хамаатызы Аяс Де
БАЛЗАНАЙДАН Тыва Республика, Тес-Хем кожуун, Берт
"Улуг-Кызыл" деп адреске көдээ ажыл-агыйның ажылгал чер
кадастар дугаары 17:12:1101003:1, ниити шөлү 1000000 д
метр чер участогун мал ажылын кылып чорудары-бил
хуусаада арендага бээрин дилээн билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээ
хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билди
Тес-Хем кожууннун чагыргазының муниципалдыг өнчү-х
болгаш чер харылзааларын эргелеп-башкаар талазы-биле
хүлээп алыр.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Рес-
публика-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эде б
Херечилелдин дугаары—ПН №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кра-
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары реда-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш
фактылары, дыңнадыглары дээр авторлар боттары харылаар.